

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

สรุปผลการวิจัย

รายงานการวิจัยเรื่องประเพณีการรักษาโรคด้วยสมุนไพรในสังคมท้องถิ่น : ศึกษากรณี อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาประเพณีการใช้สมุนไพรรักษาโรค และประเพณีการสืบทอดองค์ความรู้ทางด้านการใช้สมุนไพรรักษาโรค โดยเลือกพื้นที่อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นที่ตั้งของร้านขายสมุนไพร จำนวน 10 ร้าน ผู้ป่วยที่มารับบริการซื้อสมุนไพรในร้านขายสมุนไพร จำนวน 10 คน แพทย์แผนไทยที่ทำหน้าที่รักษาโรคด้วยสมุนไพร จำนวน 10 คน แพทย์แผนไทยที่ทำหน้าที่สอน จำนวน 5 คน โดยใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ และรายงานผลการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์ มีผลการวิจัยสรุปได้ดังนี้

1. ประเพณีการรักษาโรคด้วยสมุนไพร ในอำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ยังมีการสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน เนื่องจากผู้คนในชุมชนแห่งนี้ยังคงให้ความสำคัญกับการนำสมุนไพรมาปรุงยา มีความเชื่อมั่นศรัทธาในตำรายาเพราะถือเป็นสิ่งที่ได้จากการค้นคว้าทดลองแบบลองผิดลองถูก เสียสละชีวิตและเลือดเนื้อของบรรพบุรุษ และกลุ่มแพทย์แผนไทยที่ศึกษาต่างมีความคิดเห็นตรงกันว่า ควรใช้ยาตำรับมากกว่ายาสมุนไพรเชิงเดี่ยวรักษาโรค ในกระบวนการปรุงยาในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ยาต้ม ยาสุกกลอน ยาผง ยาใช้ภายนอก จากอดีตมาถึงปัจจุบัน ไม่มีความแตกต่างกัน ส่วนประสิทธิภาพในการนำสมุนไพรมาใช้เป็นยา การรักษา และการเตรียมสมุนไพรมีการพัฒนารูปแบบเครื่องมือและวิธีการที่ทันสมัยมากขึ้น

2. การเกิดโรคมีความสัมพันธ์กับลักษณะภูมิประเทศ และการประกอบอาชีพ โรคที่เป็นกันมากที่สุดที่นิยมรักษาด้วยสมุนไพร ได้แก่โรคปวดเมื่อย โรคเลือด โรคเบาหวาน โรคอัมพฤกษ์ โรคมะเร็ง โรคภูมิแพ้ โรคเกี่ยวกับอวัยวะสืบพันธุ์ในสตรี และโรคหัวใจ ตามลำดับ ซึ่งลักษณะอาชีพ ได้แก่ ทำสวน ทำนา ค้าขาย และประมง สำหรับลักษณะการประกอบอาชีพเหล่านี้เป็นสาเหตุให้เกิดโรคต่างๆซึ่งเกิดกับผู้ที่อาศัยอยู่ทั้งในอำเภอเมือง และต่างอำเภอที่มารับบริการสมุนไพร ในร้านสมุนไพรที่ศึกษา

3. การสืบทอดองค์ความรู้ทางการรักษาโรคด้วยสมุนไพร ในอำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ผลการวิจัยพบว่า การสืบทอดองค์ความรู้ มี 2 วิธี

3.1 การสืบทอดองค์ความรู้ โดยไม่ได้เข้าศึกษาในสถาบันการแพทย์แผนไทย มีการสืบทอดความรู้จากบรรพบุรุษ สืบทอดจากผู้เป็นอาจารย์

3.2 การสืบทอดองค์ความรู้จากการเข้าเรียนตามหลักสูตรในสถาบันที่เปิดสอนวิชาการแพทย์แผนไทย มีกำหนดระยะเวลาในการเรียน แบ่งออกเป็น 4 สาขา คือ สาขา เวชกรรมใช้เวลา 900 ชั่วโมง สาขาเภสัชกรรมใช้เวลา 300 ชั่วโมง สาขาการนวดแผนไทย จำนวน 300 ชั่วโมง และสาขาผดุงครรภ์ไทย จำนวน 300 ชั่วโมง เมื่อเรียนจบสามารถเข้าสอบเพื่อรับใบประกอบโรคศิลปะได้

4. การใช้สมุนไพรรักษาโรคจากอดีตมาปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงและสืบเนื่องไปทางที่ดี เช่น มีการนิยมใช้สมุนไพรมากขึ้น แพทย์ผู้รักษาโรคมีความสำคัญต่อผู้ป่วยทางจิตใจ มีความใกล้ชิด มีการพูดคุยแนะนำที่อบอุ่นใจ เป็นเอกลักษณ์ของการรักษาโรคที่ถ่ายทอดมาอย่างสืบเนื่อง มีการเปลี่ยนแปลงในบางส่วน เช่น การรักษาผู้ป่วยซึ่งจัดเป็นสถานพยาบาลที่บ้านแทนการเดินทางไปบ้านผู้ป่วยอย่างในอดีต แหล่งสมุนไพรที่นำมาปรุงยา ยังคงมีความสืบเนื่องในเรื่องของการหาสมุนไพรจากในป่าหรือแหล่งปลูก แต่ส่วนใหญ่จะหาซื้อที่ร้านขายสมุนไพร การเจียดยาสมุนไพรยังคงมีวิธีการเจียดยาแบบโบราณ โดยใช้เครื่องชั่งแบบเดิม การใช้กระดาษสีน้ำตาล และกระดาษหนังสือพิมพ์ห่อเครื่องยา แต่การซื้อยาในปริมาณมาก ๆ ก็บรรจุกระสอบแล้วชั่งเป็นกิโล

5. ความสัมพันธ์ในสังคมของกลุ่มผู้ขายสมุนไพร จากการวิจัยพบว่า กลุ่มผู้ขายสมุนไพรมีความสัมพันธ์ในสังคม 2 แบบคือ ความสัมพันธ์ในทางเครือญาติ ซึ่งเกิดในกลุ่มคนจีนเป็นส่วนใหญ่ และความสัมพันธ์ทางสังคมในด้านกิจกรรมการค้าขาย

6. การสืบทอดประเพณีการใช้สมุนไพรรักษาโรคจากอดีตมาสู่ปัจจุบัน จากการวิจัยพบว่าประเพณีการรักษาโรคด้วยสมุนไพร ในอำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ยังมีการสืบทอดอยู่ตลอดเวลา แม้ว่าการแพทย์แผนปัจจุบันจะมีการพัฒนาให้มีความทันสมัยมากยิ่งขึ้น ผู้คนก็ยังคงมีความศรัทธาในการใช้สมุนไพรรักษาโรคอย่างเหนียวแน่นเช่นเดิม การคงอยู่ของย่านร้านขายสมุนไพร อยู่ในชุมชนแห่งนี้เป็นที่บ่งบอกได้อย่างเป็นรูปธรรม

การอภิปรายผล

อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช จัดว่าเป็นเมืองโบราณที่เก่าแก่ที่มีความเจริญรุ่งเรืองมาก่อนกรุงสุโขทัย มีอารยธรรมและวัฒนธรรมหลากหลายอย่างที่บ่งบอกถึงความเจริญรุ่งเรืองในอดีต เช่น การทำเครื่องถม การเขียน การปั้น เป็นต้น ในด้านสภาพภูมิประเทศมีป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วย สินแร่ เครื่องเทศ และสมุนไพร ทำให้มีการศึกษาความรู้ทางการใช้สมุนไพรเป็นยารักษาโรค และถ่ายทอดมาสู่ชนรุ่นหลังให้ได้นำความรู้มาใช้ในการรักษาโรค พบว่าอำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช มีแพทย์พื้นบ้านที่มีความรู้ความสามารถในการใช้สมุนไพรรักษาโรคในอดีตประมาณ 50 – 60 ปีที่ผ่านมา จำนวน 6 คน ที่ยังมีผู้กล่าวถึงในปัจจุบัน

ท่ามกลางกระแสการพัฒนาทางด้านการรักษาสุขภาพของชุมชนอำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราชที่ไม่หยุดนิ่ง และมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาตามระบบการแพทย์แบบตะวันตกที่มีความทันสมัย ย่อมส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านในการเลือกใช้บริการด้านสุขภาพ อาทิเช่น ความทันสมัยของสถานบริการ ความสะดวกในการใช้ยา เป็นต้น แต่สิ่งที่ปรากฏให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรม คือ การมีย่านร้านขายสมุนไพรที่มีกิจกรรมการซื้อขายอยู่ตลอดเวลา

การศึกษารูปแบบของการนำสมุนไพรมาปรุงเป็นยาจากอดีตถึงปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงน้อยมาก เนื่องจากยังมีการปรุงยาในรูปของยาเม็ดลูกกลอน ยาต้ม ยาผง ยาขง เหมือนเดิมรวมทั้งยาทาภายนอก ปัจจุบันมีการผลิตยาสมุนไพรเชิงเดี่ยว เช่นยาบรรจจุแคปซูล มีเครื่องมือที่ทันสมัยปรุงยา เพื่อผลิตให้ได้ครั้งละมาก ๆ เช่น การปรุงยาเม็ดลูกกลอน เป็นต้น

กลุ่มแพทย์แผนไทยนิยมใช้ยาดำรับมากกว่ายาสมุนไพรชนิดเดียว ซึ่งการปรุงยาดำรับของแพทย์แผนไทยได้แฝงไว้ด้วยภูมิปัญญา เช่น การนำสมุนไพรมาเป็นยาจะต้องมีวิธีการเตรียมสมุนไพรให้เหมาะกับการผสมกับสมุนไพรชนิดอื่น สมุนไพรที่มีฤทธิ์แรง เช่น สลอบ พรอท สารหนู ก็มีวิธีการทำให้ฤทธิ์อ่อนตัวลง เช่น การระตุ การประสะ และการฆ่าฤทธิ์ เป็นต้น

การเกิดโรคของผู้ป่วยมีความสัมพันธ์กับการประกอบอาชีพซึ่งถูกจำกัดด้วยสภาพภูมิประเทศ พบว่า โรคที่เป็นกันมากในท้องถิ่นนี้ คือ โรคปวดเมื่อย โรคเลือดในสตรี โรคเบาหวาน โรคอัมพฤกษ์ โรคภูมิแพ้ โรคมะเร็ง โรคเกี่ยวกับอวัยวะสืบพันธุ์ของสตรี และโรคหัวใจ ตามลำดับ ซึ่งการที่ผลการวิจัยเป็นเช่นนี้เกิดจากลักษณะของอาชีพ และชนิดของอาหารที่รับประทานในชีวิตประจำวัน การตัดสินใจเลือกใช้สมุนไพรรักษาโรคของแต่ละบุคคลเกิดจากความเชื่อมั่นและศรัทธาในประสิทธิภาพของสมุนไพร มีผู้คนจากหลายอาชีพและหลายพื้นที่ที่เข้ามาใช้บริการในร้านขายสมุนไพรในอำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช

การดำเนินกิจกรรมของผู้ขายสมุนไพรควรอยู่ในความดูแลของสำนักงานสาธารณสุขจังหวัด เช่น กิจกรรมการซื้อขายสมุนไพร การจัดเก็บสมุนไพร การเจียดยา การจัดอบรมกลุ่มผู้ขายสมุนไพร การออกเยี่ยมหรือตรวจสภาพตลาดผู้ค้าสมุนไพร เป็นสิ่งที่รัฐควรให้ความสำคัญอย่างยิ่ง การจัดตั้งชมรมร้านขายสมุนไพร ซึ่งจะเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความสามัคคี ไม่มีการแก่งแย่งแข่งขันกันในเรื่องของผลประโยชน์ เอื้ออำนวยให้ประเพณีการใช้สมุนไพรรักษาโรคในสังคมท้องถิ่นมีการถ่ายทอดสู่รุ่นลูกหลานตลอดไป ซึ่งในอนาคตย่อมจะพัฒนาการแพทย์แผนไทยให้ดีขึ้นอีกระดับหนึ่ง

ประเพณีการสืบทอดองค์ความรู้ทางด้านการรักษาโรคด้วยสมุนไพรในพื้นที่อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราชยังคงมีอยู่ตลอดเวลา มี 2 ทางคือ การถ่ายทอดความรู้จากบรรพบุรุษ และการถ่ายทอดความรู้จากการเข้ารับการศึกษาในสถาบันที่เปิดสอนวิชาการแพทย์แผนไทยในปัจจุบัน

หัวใจสำคัญอีกประการหนึ่งของการสืบทอดความรู้ทางการแพทย์แผนไทยคือพิธีไหว้ครู และพิธีครอบครุ นับว่าเป็นประเพณีที่สำคัญของแพทย์แผนไทยที่ได้ถ่ายทอดสืบทอดกันมาจนปัจจุบัน แพทย์แผนไทยโดยทั่วไปนิยมจัดพิธีไหว้ครูใน วันพฤหัสบดี ข้างขึ้น เดือนหก หรือเดือนเก้าของทุกปี เช่น ที่ศูนย์แพทย์แผนไทยวัดศาลามีชัยได้กำหนด วันพฤหัสบดี ข้างขึ้น เดือนหก ของทุกปี ในแต่ละปีจะมีศิษย์มาชุมนุมพร้อมกัน ไม่ต่ำกว่า 200 คน ส่วนพิธีการครอบครุ จะจัดขึ้นเมื่อศิษย์เรียนสำเร็จ ผู้เป็นอาจารย์จะเจิมหน้า สวมสายมงคล และมอบตำราให้กับศิษย์ การแสดงออกซึ่งการประกอบพิธีกรรมเหล่านี้ย่อมเป็นสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจผู้เป็นศิษย์ให้มีความเชื่อมั่นศรัทธาในผู้เป็นอาจารย์ และยึดโยงให้การแพทย์แผนไทยยังคงมีสืบไป

การเปลี่ยนแปลงและสืบเนื่องของประเพณีการรักษาโรคด้วยสมุนไพรยังมีอยู่อีกหลายประการด้วยกัน เช่น ด้านความนิยมในการใช้สมุนไพรพบว่า ความนิยมด้านนี้มีเพิ่มมากขึ้นจากในอดีต สำหรับการปรุงยามีการเปลี่ยนแปลงด้านเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทันสมัยทำให้ผลิตได้ครั้งละมาก ๆ จึงต้องจัดหาสมุนไพรเพิ่มขึ้นซึ่งมีผลกระทบต่อการเก็บเกี่ยวสมุนไพรที่ไม่เป็นไปตามภูมิปัญญาดั้งเดิม ได้แก่ การไม่ได้เก็บสมุนไพรตามฤกษ์ยาม เพราะต้องซื้อสมุนไพรจากร้านเท่านั้น ซึ่งสอดคล้องกับผลการวิจัยของ สุภัทลยา วัจสโรจน์ (2543 : 200) ที่ได้ทำการวิจัยเรื่องวิธีการประกอบยาและการใช้ยาแผนโบราณของแพทย์แผนโบราณ ในอำเภอเมืองตรัง จังหวัดตรัง ผลการวิจัยพบว่า ในการนำสมุนไพรมาปรุงยาในปัจจุบัน ความคิดความเชื่อเกี่ยวกับสมุนไพรของผู้ปรุงยาลดลงไปมาก การเก็บสมุนไพรจึงไม่ได้คำนึงถึงภูมิปัญญาดั้งเดิมในเรื่องการเก็บ

สมุนไพรตามวัน เดือน ฤดูกาลหรือทิศ ทำให้สรรพคุณยาลดลง การรักษาโรคจึงไม่ได้ผลเท่าที่ควร

สิ่งสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ผู้ป่วยตัดสินใจเลือกใช้บริการการรักษาโรคจากแพทย์แผนไทย คือ วิธีการรักษาที่เป็นกันเอง ทำให้ผู้ป่วยมีความอบอุ่นใจ สามารถปรึกษาหารือได้ตลอดเวลา สิ่งที่เปลี่ยนไปจากอดีตคือ แพทย์แผนไทยจะเปิดบ้านเป็นสถานพยาบาลที่รักษาผู้ป่วยแทนการเดินทางไปรักษาผู้ป่วยที่บ้านอย่างในอดีต เช่น นายเลื่อม ศิริพรหม ตั้งบ้านเรือนอยู่บ้านเลขที่ 43 หมู่ที่ 3 ตำบลกำแพงเขา อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช

ด้านการจัดหาสมุนไพรมาปรุงยา แหล่งสมุนไพรจะเป็นการจัดหาซื้อที่ร้านขายสมุนไพรมากที่สุด การที่ผลการวิจัยเป็นเช่นนี้ น่าจะเกิดจากการผลิตยามากขึ้น ความเร่งด่วนในการจัดหาสมุนไพรก็มีมากขึ้น และสมุนไพรในแหล่งธรรมชาติลดลงดังได้กล่าวแล้วข้างต้น

สิ่งที่เป็นเอกลักษณ์ของการใช้สมุนไพรรักษาโรคที่ไม่อาจมองข้ามคือ การตรวจผู้ป่วยเพื่อหาโรคที่เป็นวิธีการเรียกว่า แมะ โดยการจับชีพจรที่ข้อมือของผู้ป่วย ที่สำคัญผู้ชายสมุนไพรจะตรวจโรคต้องได้เรียนจบเภสัชกรไทยมาแล้ว และปัจจุบันผู้ชายสมุนไพรส่วนมากเรียนจบและมีใบประกอบโรคศิลปะ เช่น จากกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษาผู้ชายสมุนไพรจำนวน 10 คน มีเพียง 1 คนที่ไม่ได้เรียนเภสัชกรไทย นอกจากนี้เอกลักษณ์ของการเจียดยาที่ห่อด้วยกระดาษสีน้ำตาลหรือกระดาษหนังสือพิมพ์ยังคงมีสืบเนื่องมาจนปัจจุบัน

ความสัมพันธ์ในสังคมของกลุ่มผู้ชายสมุนไพร ซึ่งมาจากกลุ่มคนจีนเป็นสำคัญ มีบางตระกูลที่สืบสานถ่ายทอดกันเฉพาะภายในวงศ์เครือญาติเท่านั้น รวมทั้งการเกี่ยวข้องกับตระกูลที่ประกอบอาชีพขายสมุนไพรเช่นกัน เช่น ตระกูลอังกูว์ฒนากุล ของนายยงยุทธ อังกูว์ฒนากุล ซึ่งต่อมามีบางครอบครัวได้เปลี่ยนไปขายยาแผนปัจจุบัน ความสัมพันธ์อีกแบบหนึ่งคือ ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นภายในกลุ่มผู้ชายสมุนไพรในสังคมแห่งนี้ เรียกว่า การโปะยา เป็นการแบ่งปันสมุนไพรยามที่ขาดชนิดใดชนิดหนึ่ง ทุกร้านในย่านนี้สามารถขอโปะยากันได้ทั้งหมด นับเป็นความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน เป็นความสัมพันธ์ที่ดีในระบบสังคมปัจจุบัน

ความสัมพันธ์ที่มีความหมายในการใช้สมุนไพรรักษาโรคคือ ระหว่างผู้ชายสมุนไพรกับผู้ป่วยที่มาซื้อสมุนไพร และแพทย์แผนไทย มีความสัมพันธ์ที่สืบสานกันมาตั้งแต่รุ่นพ่อแม่ การซื้อขายสมุนไพรมีการปรึกษาหารือเรื่องการเจ็บป่วย ผู้ชายมีความรู้สามารถแนะนำตัวยาที่ดีที่สุดให้กับผู้ป่วย นับว่าเป็นความสัมพันธ์ที่มีค่ามากกว่าการเป็นผู้ซื้อและผู้ขาย

การสืบทอดประเพณีการใช้สมุนไพรรักษาโรค จำต้องมองโดยผ่านความคิดของกลุ่มผู้ขายสมุนไพร ผู้ป่วยที่มาใช้บริการซื้อสมุนไพร แพทย์แผนไทยผู้รักษาโรค และแพทย์แผนไทยผู้สอนในสถาบัน โดยเฉพาะแพทย์แผนไทยเป็นกลุ่มที่ควรได้รับการดูแลเอาใจใส่เป็นอย่างดีเพื่อให้สามารถถ่ายทอดวิชาความรู้สู่คนรุ่นหลังต่อไป แพทย์แผนไทยในอดีตมีฐานะไม่ร่ำรวย เพราะมุ่งรักษาผู้ป่วยด้วยความซื่อสัตย์ มีศีลธรรม ซึ่งต่างกับในปัจจุบันมีแพทย์ที่หวังผลกำไรมากขึ้น เนื่องจากการสมัครเข้ามาเรียนเป็นส่วนมาก กลุ่มนี้จะหวังผลกำไรเป็นหลัก และถือเป็นอาชีพที่ทำรายได้ให้กับครอบครัว สถานการณ์เช่นนี้ไม่น่าจะเป็นผลดีต่อก้าวต่อการพัฒนาการใช้สมุนไพรและแพทย์แผนไทยเพราะเป็นสิ่งที่บั่นทอนประสิทธิภาพและชื่อเสียงของสมุนไพรไทย

จึงกล่าวได้ว่า ประเพณีการรักษาโรคด้วยสมุนไพรในสังคมท้องถิ่น ในอำเภอเมืองจังหวัดนครศรีธรรมราช ยังคงอยู่เหมือนเดิม ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงของการแพทย์แผนปัจจุบันที่มีความทันสมัยยิ่งขึ้น ประกอบกับการเกิดกระแสการฟื้นฟูสมุนไพรแบบสมัยใหม่ขึ้นมา แต่ร้านขายสมุนไพร ผู้ป่วยที่มาใช้บริการซื้อสมุนไพร และแพทย์แผนไทยยังดำรงอยู่ นับเป็นความภาคภูมิใจของชุมชนในท้องถิ่นแห่งนี้มาช้านาน การหายจากโรคด้วยสมุนไพรของผู้ป่วยนับเป็นสิ่งยืนยันคุณค่าของสมุนไพร ภูมิปัญญาอันมีค่าของไทยได้เป็นอย่างดี ทำให้ประเพณีการรักษาโรคด้วยสมุนไพรยังคงมีการสืบทอดต่อไป

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเพื่อการประยุกต์ใช้ผลการวิจัย

จากผลการวิจัยประเพณีการรักษาโรคด้วยสมุนไพรรักษาโรคในสังคมท้องถิ่น : กรณีศึกษาในอำเภอเมืองจังหวัดนครศรีธรรมราช ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะดังนี้

1. ควรมีการจัดตั้งชมรมหรือสมาคมของผู้ขายสมุนไพรให้มองเห็นได้ว่าเป็นรูปธรรมเพื่อการสืบเนื่องประเพณีการรักษาโรคด้วยสมุนไพรให้คงอยู่ตลอดไป และเพื่อลดการขัดแย้งในด้านการค้า เช่น ลดปัญหาการขายสมุนไพรตัดราคาโดยทำให้ร้านอื่นเดือดร้อนได้ นอกจากนี้ชมรมหรือสมาคมจะสามารถพัฒนาสมุนไพรให้มีความก้าวหน้ามากกว่าที่เป็นอยู่ทุกวันนี้
2. ควรมีการอนุรักษ์ตำราสมุนไพร ที่มีปรากฏในหลักฐานต่าง ๆ อย่างเป็นรูปธรรม เช่น มีการจัดเก็บข้อมูลจากตำรายาแบบวิธีทันสมัย การจัดเก็บซ่อมแซมตำรายา
3. ควรมีการสนับสนุนให้มีการปลูกพืชสมุนไพรที่กำลังจะสูญพันธุ์และสามารถเจริญเติบโตได้ภาคใต้ ให้มีจำนวนมากขึ้น เพื่อลดการสั่งซื้อสมุนไพรจากกรุงเทพมหานคร ทั้งนี้ยังทำให้มีเงินทุนหมุนเวียนภายในในท้องถิ่นอีกด้วย

4. แพทย์พื้นบ้านและแพทย์แผนไทยเป็นภูมิปัญญาที่มีค่าควรได้รับการดูแลให้มีบทบาททางสังคมอย่างเป็นทางการและถูกต้องตามกฎหมาย ควรมีค่าตอบแทนเพียงพอที่จะมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น

ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรศึกษาเกี่ยวกับประสิทธิภาพของสมุนไพรที่ใช้รักษาผู้ป่วยในปัจจุบันโดยเปรียบเทียบกับในอดีตในช่วงเวลาประมาณ 50 ปีที่ผ่านมา โดยการวิจัยเชิงคุณภาพ
2. ควรศึกษาสมุนไพรในจังหวัดนครศรีธรรมราช โดยการวิจัยเชิงสำรวจ เช่น สมุนไพรบริเวณเทือกเขาหลวง
3. ควรศึกษาความเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตแพทย์พื้นบ้านจากอดีตมาถึง ปัจจุบันในช่วงเวลา 50 ปีที่ผ่านมา โดยการวิจัยเชิงคุณภาพ
4. ควรศึกษาการใช้สมุนไพรในการรักษาสัตว์ เนื่องจากยังไม่มีการศึกษาเกี่ยวกับการใช้สมุนไพรรักษาสัตว์อย่างแพร่หลาย และช่วยให้มีผลดีในทางเศรษฐกิจ